

ЖАҢЫ ТАТААЛ КЫСКАРТЫЛГАН СӨЗДӨР ЖӨНҮНДӨ

«Язык по природе экономичен в средствах» - деп белгилүү орус тилчиси П.М.Пешковский таасын белгилеп кеткен.

Мезгил талабы тилибиздин лексикология багытына кеңири жол ачып, анын ичинен неологизмдерди ар тараптан изилдөөнү, ар бир окурманга анын маанисин чечмелеп берүүнү талап кылууда. Булардын маанисин чечмелөө кыскартылган татаал сөздөргө да өзгөчө мамиле кылууга өз таасирин тийгизди. Себеби бүгүнкү күндө сөздүк курамды кыскартылган татаал сөздөрсүз элестетүү мүмкүн эместей.

Бир нече сөздүн айрым бөлүктөрүнөн же тыбыштарынан (тамгаларынан) кыскартылып алынып, белгилүү бир маанини билгизген, оозеки, жазуу речинде кадимкидей колдонула берген сөздөр кыскартылган сөздөр деп аталат. Анын сыңары, көп учурларда бир нече сөздөн түзүлгөн аталыштарды толук айтып отурбастан, кыскартып бир сөз кылып айтабыз. Татаал сөздөрдүн айрым бөлүктөрүнөн түзүлүп, ошол эле мааниде колдонулган сөздөрдү **кыскартылган татаал сөздөр деп айтабыз**. Мындай кубулуш тил илиминде **аббревиатура** (Аббревиатура лат. brevis – кыскача дегенди түшүндүрөт) деп аталат. Мурун кыргыз тилинин сөздүк составында кыскартылган татаал сөздөр болгон эмес. Булар орус тилинин түздөн-түз таасири менен пайда болду. Ошондуктан алар кыргыз тилинде неологизмдердин катарына кошулат.

Ал эми кыргыз тили кыскартылган татаал сөздөр менен (аббревиатура), негизинен, кабыл алуу жолу аркылуу баяууда.

Республикабыз эгемендүүлүккө ээ болгонго чейин, тактап айтканда, 90-жылдарга чейин аздектелип айтылып келген **СССР, КПСС, ВЛКСМ, исполком, райком**, сыяктуу кыскартылган сөздөр бүгүнкү күндө эскирүүгө дуушар болуп, историзмге айланды десек болот. Себеби республикабыздын коомдук-саясий турмушунда болуп жаткан өзгөрүүлөр, өлкөнү кайра куруу жана демократиялаштыруу, Кыргыз Республикасынын өзүнчө мамлекеттик суверендүүлүккө жетиши, тилибиздин мамлекеттик тил статусуна ээ болушу менен катар тилибизде жаңы кыскартылган сөздөр талап кылынууда. Азыркы кыргыз тилинде кыйла жаңы сөздөр жаңы туруктуу сөз айкаштары жана жаңы маанилер калыпка аркылуу пайда болууда.

Профессор Ж.Мамытовдун 1980-жылдарга чейинки иликтөөсүндө калыкалоо аркылуу кыргыз тилинде бирин-эки гана кыскартылган сөздөр пайда болгон. Мисалы, **ЦК** дегенден **БК**, **США** дегенден **АКШ**, **исполком** дегенден **атком**, **Киргосиздат** дегенден **Кыргызмамбас** ж.б. Мисалы, «**КПСС БК**нын тарыхый сентябрь пленумунун болуп өткөнүнө 10 жыл толду» («ЛЖ», 20.09.1963); «Айыл **аткому** Касым уулу он мата алып, «кун бербесенер болбойт» деп жатып алды», («ЭТ», 4.01.1926) - деп белгилеп келет.

Ал эми бүгүнкү күндө кыскартылган татаал сөздөр калыкалоо аркылуу абдан көп пайда болуп жаткандыгын белгилемекчибиз. Анткени азыркы учурда кыргыз тилинин мамлекеттик тилдик статусунун өзгөрүшүнө байланыштуу, орус тилиндеги айтылышы боюнча кыскартылып келген сөздөр азыркы мезгилде дээрлик бардыгы кыргыз тилинде айтылышы боюнча калыкаланып кыскартылды. Мисалы, **АО - Акционерное общество - АК - Акционердик коом; ЖОЖ – Жогорку окуу жайы - ВУЗ – Высшее учебное заведение; ИГУ – Иссык-Кульский государственный университет - БМУ – Ысык-Көл мамлекеттик универ-ситети; ИИМ - Ички иштер министрлиги - МВД - Министерство внутренних дел; МИД - Министерство иностранных дел - ТИМ – Тышкы иштер министрлиги; УКК- Улуттук коопсуздук кызматы – СНБ - Служба национальной безопасности; УАК – Улуттук аттестациялык комиссия - НАК- Нац-иональная аттестационная комиссия; ММК - Массалык маа-лымат каражаты; СМИ – Средства массовой информации; КМШ – Көз карандысыз мамлекеттер шерик-тешиги – СНГ - Содружество независимых государств; ЖК - Жогорку кеңеш; МАИ - Мамлекеттик авто-инспекция – ГАИ - Государ-ственная авто-инспекция; КНУ – Кыргызский национальный университет – КУУ - Кыргыз улуттук университети; НМУ - Нарын мам-**

лекеттик университети - НГУ – На-рынский государственный уни-верситет; СЭЗ – Свободная эконо-мическая зона - ЭЭА – Эркин экономикалык аймак; БУУ - Бириккен улуттар уюму – ООН - Организация объединенных наций; КС - Кредиттик союз - КС - Кредитный союз; УОК– Улуттук олимпиада комитети – НОК - Национальный олимпийский комитет; КЭДР – Корея Элдик Демократиялык Республикасы – КНДР – Корейская Народная Демократическая Республика ж.б. Мисалы, «Оомат» КС түзүп, пайдубалын түптөгөн инсан Акмат Маматомаров экендигин жогоруда айтып өттүк (Эркин-Тоо, 26.09.2008); Ошентип, Улуттук олимпиада комитетинин (УОК) чогулушу баиталбай жатып, адамдын өлүмү менен аяктады («ЗК», 20.01.2006); 1-декабрдан баштап КЭДР түштүк Корея менен болгон чек арасында жатат. («ЗК», 14.11.2008); Бириккен улуттар уюмунун (БУУ) маалыматына таянсак, дүйнөдө 200 миң адам өз өлкөсүн таштап, башка мамлекеттерге жумуш издеп кетишкен («ЗК», 21.11.2008).

Кыскартылган татаал сөздөрдүн жасалыш жолдору.

Кыскартылган татаал сөздөр кыргыз адабий тилинде, эреже катары, орус тилинин таасири аркылуу пайда болду. Ошондуктан алардын жасалыш үлгүлөрү да мүнөздүү түрдө баштапкы абалын сактап калды.

1. Бүтүн сөздөрдүн башка тамгаларын сактап, калгандарын бүт бойдон кыскартуу: **МАИ-ГАИ, КМУ-КНУ, УАК-НАК, АК-АО, УКК–СНБ, БШК-ЦИК, ТИМ-МИД, БАУ-ЦАУ, ЖРТ-ОРТ, ЖЭБ-ТЭЦ, КГЮА-КМЮА** ж.б.

Мисалы, И.Арабаев атындагы КМУнун эң мыкты окуган студенттери «Бурана» тарыхый-маданий борборунда болуп келишти (Кут билим, 26.05.2008); УАКтын бөлүмдөрүнөн жана эксперттик кеңештерден маалыматтар алынат (Кут Билим, 9.05.2008); Эми ошол күйүп кеткен аппаратураны «Түндүк электр» АКсы төлөп берсин (Кыргыз туусу, 24.10.2006); Террористтерге катуу сокку уруу менен, УКК элдин урматына арзыды (Эркин Тоо, 28.07.06); Мына ушундай жол кырсыктарынын санын азайтуу үчүн ШИИБнин МАИсинин кызматкерлери тарабынан быйыл көп аракеттер көрүлүүдө (Ысык-Көл кабарлары, 14.09.2007); Партнерлор БШК менен ар түрдүү суроо-талап, кеп-кеңеш боюнча жигердүү байланышып, кеңешип жатышат (Ысык-Көл кабарлары, 14.12.2007); Мындай пикирге болсо БАУнун Нарындагы кесиптик жана үзгүлтүксүз билим берүү мектебинин менеджери Жеңиш Молдокматов макул эмес. («ЗК», 14.11.2008); Бул тууралуу Россиядагы Кыргызстандын элчилигинин маалымдамасын КРнын ТИМ басма сөз кызматы билдирди («ЗК», 4.04.2008); БАУ 7-8-класска “Математика айылда” аттуу олимпиада өткөрдү («ЗК», 14.05.2010); ЖТР структурасына кошумча предметтик тесттерди киргизүүгө чечим кабыл алды («ЗК», 4.06.2009); Өнөр жай ишканалары, анын ичинен, өзгөчө, ЖЭБ бөлүп чыгарган түтүн жана 100 миң автомашиналардын түтүнү шаардын биосферасын булгап жатат («КБ», 21.05.2010, №19); КМЮАнын астында институт, бир нече факультеттер, илимий-административдик чарбалык жана башкы жардамчы лаборатория да бар («КБ», 9.04.2004) ж.б. Мындай кыскартуу инициалдык кыскартуу деп аталат. Бул жол менен жасалган сөздү **инициалдык кыскартылган сөз**

дейбиз.

Бүгүнкү күндө бул жол менен кыргыз адабий тилине неологизмдер абдан көп кирүүдө. Гезит беттеринде айрым учурларда кыргызчасын да, орусчасын да бирдей эле берип, синоним катары да колдонулуп жаткандыгын байкадык. Ал эми **МАИ-ГАИ, ОРТ-ЖРТ, КГЮА-КМЮА, АО-АК** сыяктуу сөздөрдү гезит беттеринен бүгүнкү күндө байма-бай эч кандай түшүндүрмөсүз эле берилип жат-кандыгын байкоого болот. Демек, бул сөздөр жалпы коомчулукка синип, тилибиздин активдүү сөздүк курамынан орун алып, кыргыз адабий тилин байытууда.

2. Бүтүн сөздөрдүн башкы муундарын (бөлүктөрүн) сактап, калгандарын бүт бойдон кыскартуу: **юрфак, филфак, райсот, мамдума, раймамадминистрация, облшайком, минфин, санэпи-дембор, журфак, инфак, химфак, физфак, облсот** ж.б. Бул типтеги кыскартуулар **муундук кыскартуу** деп аталат.

Раймамадминистрация – Рай-ондук мамлекеттик администрация.

Мисалы, 2005-жылдан бери жергиликтүү бюджеттен Ысык-Көл, Тоң, Түп раймамадминистрациялары жана Балыкчы шаарынын мэриясы жетим балдардын, социалдык жактан коргоого муктаж балдардын эс алуусуна акча каражатын бөлбөй келишүүдө (Ысык-Көл

кабарлары, 25.07.08).

Облшайком - Областтык шай-лоо комитети.

Мисалы, *Облшайкомдун* төр-агасы - Б.Бозгөрпөев (*Ысык-Көл кабарлары*, 08.08.08.).

Минфин – Министерство фин-ансов. Мисалы, Бул жөнүндө *минфинде* билдиришти (*Ысык-Көл кабарлары*, 27.05.2007).

Санэпидембор-Санитардык эпи-демиялык борбор.

Мисалы, *Санэпидемборбору* шаар ичиндеги 174 объектиге көзөмөлүн жасайт (*Ысык-Көл кабарлары*, (30.03.07) ж.б.

3. Айрым татаал аттардын биринчи же эң акыркы компонентин толук, калгандарын башкы муундары же тыбыштары боюнча сактап, башкаларын кыскартуу: **райжетекчи, экопосттор, мамкатчы, медпункттар, мамагенттик, облгубернатор, мам-департамент, интерфакс, обл-акимчилик, генпрокуратура, мам-бюджет, мамкаттоо, мамкомитет, маммүлк, облакимчилик, сотмед-экспертиза** ж.б.

Райжетекчи – Райондук жетекчи (аким) *Мааракеге келген расмий өкүлдөрдөн мурдагы райжетекчи, академик Ж.Анимашев райондун өткөн тарых таржымалы тууралуу ташка тамга баскандай таасын айтты* (*Эркин Тоо*, 7.10.2008).

Экопосттор - Экологиялык посттор. Мисалы, *Ысык-Көлгө экопосттор* керекпи? (*Ысык-Көл кабарлары*, 22.02.08).

Мамкатчы – Мамлекеттик катчы.

Мисалы, *Кыргызстандын мам-катчысы НАТОнун жарандык өкүлү менен жолугушту.* ((*Ысык-Көл кабарлары*, 20.11.07).

Медпункттар – Медициналык пункттар.

Мисалы, *Стационардык мед-пункттар* курулмакчы ((*Ысык-Көл кабарлары*, 4.03.2008).

Мамагенттик – Мамлекеттик агенттик.

Мисалы, *Бул туурасында мамагенттиктин басма сөз кызматы билдирди* ((*Ысык-Көл кабарлары*, 13.11.2007.).

Мамдепартамент - Мамлекеттик департамент.

Мисалы, *АКШнын мамдепар-таменти* Грузиянын аракетин жаңылыштык деп тапты («ЗК», 12.08.08).

Интерфакс – Интернациональ-ный факс.

Мисалы, *Бул туурасында «Интерфакс» билдирди* ((*Ысык-Көл кабарлары*, 06.06.08).

Облакимчиликтин - Областтык акимчилик.

Мисалы, *«Көрсө, сыртка көчүп кеткен, а түгүл, каза болгондорго да электр берилди деп эсептелип, келген экен», - деп билдирет обл-акимчиликтин бөлүм башчысы Ырысбек Шалтаев.*

Генпрокуратура - Генералдык прокуратура.

Мисалы, *«Маалымат чабуу-лунан» генпрокуратура коргойт»*

(«ЗК», 21.11.2008).

Бул типте жасалган кыскартылган сөздөрдүн толугу менен сакталган компоненти кыргыз тилинин төл сөзү менен алмаштырылган учурларын төмөндө келтирилген факты-материалдар

далилдеди. Ал эми **интерфакс, мамдепартамент, медпункттар, мамагенттик сыяктуу татаал кыскартылган сөздөрдү** котормосуз орус тилиндегидей эле кабыл алып жаткандыгыбызды моюнга алуубуз керек.

4. Толук аталыштын биринчи компонентинин башкы мууну, калган компоненттеринин башкы тыбышы боюнча сактап, калгандарын кыскартуу: **облоно, санэпидембор, интерныйс** ж.б.

Бул типтеги кыскартууну **аралаш кыскартуу** деп аташат, анткени бул типтеги кыскартылган сөздөрдөн инициалдык кыскартуу да, муундук кыскартуу да табылат. Гезит беттеринен бул жол менен жасалган татаал кыскартылган сөздөрдү бирин-эки гана байкадык.

Жогорудагы келтирилген мисал-дардын дээрлик көпчүлүгү азыркы күндө калька жолу менен жасалган неологизм болуу менен, тилибизде мурдагы орус тилинин негизинде кыскартылып колдонулуп жаткандыгын да жолуктурабыз. Бир эле мезгилде басма сөз беттеринде эки тилде тең кыскартылып колдонулганын көрсөк болот. Мисалы, **КНУ-КУУ, УУК-СНБ, ФМС-ФМК, БШК-ЦИК** ж.б. Мисалы, Акыркы айларда Грецияда өзөгүн **ЖОЖ**дордун студенттери түзгөн анархиялык уюмдардын активдеше баштагандыгын белгилей кетели («ЗК», 19.01.2007); Бир нече күн мурда мындай жардыруу Афинадагы **АКШ** элчилигинин жанында болгон (Ж, 19.01.2007); Эми Орусияга барган эмгек мигранттарга Федералдык миграция кызматынын (**ФМС**) жергиликтүү бөлүмүн таап, ал жерге иштөө тууралуу ою менен кайрылышы керек («ЗК», 19.01.2007); Суныхуа агент-тигинин билдирүүсүнө караганда, Тажикстандын президенти Э. Рахмонов Бээжинде болуп, **КНР**дин төрагасы Ху Цзинь-Тао экөө бир катар келишимдерге кол койду (Ж.19.01.2007); 1-февралда Лондондо Ооганстан маселеси боюнча чоң жыйын өтүп, анда **ТИМ** министри А.Жекшенкулов өз сунушун айтты; 30-мартта **БШК** Балыкчы шайлоо округу боюнча депутаттыкка талапкер Рысбек Акматбаевди мындан ары шайлоого катышуу укугунан ажыратты («ЗК», 29.12.2006); Бул боюнча өзгөчө кырдаалдар министрлигинин биринчи орун басары Ж.Жээнбеков жалпыга маалымдоо каражаттары (**ЖМК**) менен болгон маалымат жыйынында билдирди; Салтанаттуу аземге Кыргызстан Футбол Федерациясынан (**КФФ**) тышкары, Мамлекеттик спорт агенствосунун, **УОКтун, КФФнын** жетекчилери келип, «Дордой - Динамо» жылуу сөздөрүн айтып, белектерин тапшырышты («ЗК», 29.12.2007).

Айрым учурларда аббре-виатуранын мааниси жалпы карапайым окурмандар үчүн табышмактуу. Башкача айтканда, аббревиатура күнүрт жана түшүнүксүз болсо, анда ал толук эмес кыскартылган аталыштын пикир алышуусунун номинативдүү элементи боло албайт. Көпчүлүк басма сөз беттеринде чаржайыт колдонулган сөздөр жалпы коомчулукту тейлей албайт го деген ойдобуз: **ГУУАМ, ДА, (ЕврАзЭС), ХИПК, БМЭИУ, МПТК, ИСКАКБ, «АК ЖОЛ» СКААК**. Мисалы, 2000-жылдын башында Өзбекстан антироссиялык багыттагы **ГУУАМ** (Грузия, Украина, Узбекстан, Азербайжан, Молдавия) блогуна кирген. («ЗК», 14.11.2008). Чындыгында, бул кыскартылган татаал сөздү берүү менен журналист бул кыскартуунун **ГУӨАМ** (Грузия, Украина, Өзбекстан, Азербайжан, Молдавия) болуп кыргызчаланышын байкабай калганбы деген суроо туулат.

Ал эми деген татаал аталыштын берилиши да көптөгөн калк үчүн түшүнбөстүктү жаратаарын байкадык. Мисалы, Октябрь айынын ортосунда Өзбекстан Евразиялык экономикалык бирикмеге (**ЕврАзЭС**) мүчө болууну такташкандыгын билдирген. Бул кыскартылган сөздүн эмнегедир акыркы сөзү которулбай, союз бойдон калышы да көпчүлүк окурманды бул сөздү чечмелөөдө кыйынчылыкты туудурар эле. Кыргызча бул сөздүн кыскартуусу (**ЕврАзЭБ**) болуп чечмелениши керек эле.

Аббревиатуранын табышмак-туулугун, ар кандай тар чөйрөдө күлкү келтирерлик сөз катары колдонулгандыгынан көрө алабыз. 1980-жылдарга чейин орус адабиятында «Петра Петровича Крюкова нарекли **«Пэпэ Крю»...**» (Новый мир, 1968, № 3). Бул сүйлөмдөн аты, атасынын аты, фамилиясынын башкы муундарынан алып, **Пэпэкрю** деген күлкү келтирерлик сөзгө айлангандыгын

А.А. Брагина өз макаласында белгилеп кеткен. Бул сөз бүгүнкү күндө орус адабиятында таптакыр колдонулбайт. Ал эми ушундай күлкү келтирерлик кубулуштун бүгүнкү күндө орус тилиндеги айрым сөздөрдүн кыргыз окурмандары, айрыкча, студенттер арасында кеңири тарап кеткен төмөндөгүдөй сөздөрдү көргөзүүгө болот: читальный зал - окуу залы - «читалка»; научный зал - илимий зал - «научка», дискотека - дискач, «Вечерний Бишкек» - «вечерка» ж.б. Ушул

мисалдарды талдоо менен, А.А. Брагинанын айткан оюна толук кошулууга болот.

Демек, аббревиатурада щнѐмдѐѐ (тамгалык жана орундук) бар. Ошону менен бирге аббревиатураны колдонуу анын маанисине эч кандай залакасын тийгизбөөгө тийиш. Мисалы, **УАИ-ННА, МВД-ИИМ, ММК-МИС** ж.б.

Басма сөз беттеринде кыскар-тылган татаал сөздөрдү колдонуу бир кыйла ыңгайлуу жана гезит беттерин үнөмдөөгө да таасирин тийгизет. Кыскартылган сөздөрдүн көпчүлүгү орус тилинен кабыл алынгандыктан, орус тилинде кандай жазылса, кыргыз тилинде да ошондой жазылат. Алардын жазылышында, негизинен, төмөнкүдөй өзгөчөлүктөрдүн бар экендигин эске алуу зарыл.

1. Компоненттери башкы тамга-лары боюнча сакталып, калгандары кыскартылган сөздөрдүн ар бир тамгасы баш тамга менен бирге жазылат: **ТИМ, ТКП, ТИМК, КОК, КРСУ, КРУИА, КНТ, ЯДП, ЭОК** ж.б.

2. Жалпы ат катары колдонулган муундук жана аралаш кыскартылган сөздөр кичине тамгалар менен бирге жазылат: **райжетекчи, экопосттор, мамкатчы, медпункттар, мамагенттик, обл-губернатор, мамде-партамент, интерфакс, облаким-чилик, генпрокуратура** ж.б.

Жыйынтыктап айтканда, каль-калоо аркылуу жасалган неологизмдер азыркы кыргыз адабий тилинде кеңири колдонулуу менен бирге, неологизм сөздөрдүн пайда болушундагы өнүмдүү жолу болуп эсептелет. Сөз жасоонун жаңы типтери, моделдери орус тилинин таасирине байланыштуу. Түзүүчү материалдар жагынан да жаңы сөздөрдү тилдеги таптакыр жаңы нерсе деп кароого болбойт. Тилдеги мурдатан болгон сөз түзүүчү элементтер морфологиялык, синтаксистик ыктар менен жаңыча берилип келип, жаңы сөздөрдү жасайт же эски эле сөздөр жаңы мааниге ээ болушат.

Бүгүнкү күндө орус тилинен кирген татаал сөздөрдүн күнүмдүк турмушубузда өтө кеңири колдонул-гандарын атайын адистер эле эмес, жалпы коомчулуктун билиши зарыл деп эсептейбиз. Ошондуктан бул макалада татаал сөздөрдү чечмелениши менен берүүгө аракеттендик.

Адабияттар:

1. Абдулдаев Э. Азыркы кыргыз тили. – Бишкек: Кыргызстан, 1998.
2. Алексеев Д.И. Создание новых словообразовательных способов (аббре-виация). -В кн.: Словообра-зования совр. лит. языка. –М., 1968, с. 66-99.
3. Бәйтікова Ш.Қазақ тіліндегі неологизмдер. –Алматы, 1971.
4. Ибрагимходжаев И. Некоторые замечания о классификации новых сложных слов (на материале имен сущ. и прил.). –Сб. науч. – методич. тр. Ташкент. ун-та, 1978, № 566, с. 27-33.
5. Кадыркулов К.Ш. Казіргі казак тіліндегі жаңа сөздер менен жаңа сөз колданыстар ФК ... авторефераты. –Алматы, 1995. -С. 24.
6. Кыргыз тили (Энциклопедиялык окуу куралы), - Б., 2004, -С. 277.
7. Мамытов Ж. Кыргыз тилиндеги неологизмдер: Лексика-семантикалык жана грамматикалык жолдор менен жасалышы. -Фрунзе: Мектеп, 1966.
8. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. - Б., 1998.
9. Давлетов С.А. Кыргыз тилинин урунттуу маселелери (Илимий-теориялык, окуу-методикалык эмгек-тер). – Каракол, 2010.
10. Кыргыз тилинин сөздүгү. I том, - Б., 2011, 879 б.